

SIRATÓ ILDIKÓ

Budapest

Szabályos szabálytalanság. A grammatikai hibák kontextuális jelentéséről

Előadás-kísérletem témája az általam az intelligencia és a kreativitás megjelenési formájának tekintett nyelvi játék, s annak is a grammatizálható változatai. Azok a nyelvi megoldások, melyeket a nyelvhasználók bizonyos csoportjai a kommunikációs folyamat meghatározott helyzeteiben a kontextustól függően alkalmaznak, elsősorban azzal a céllal, hogy nyelvhasználatukat identifikálják, a köznyelvitől megkülönböztessék.

Témaválasztásomat nem annyira a tudományos kutató kíváncsisága, mint inkább a nyelv játéklehetőségeit rendszeresen és nagy kedvvel kihasználó értelmiségi beszélő önmotogatósi vágya indokolta az első pillanatban. Néhány napos élvezetes anyaggyűjtés és szabadgondolkodás után azonban izgatni kezdett a példaanyag rendszerezésének, tudományos leírásának felrémlő esélye. Előbújt hát belőlem az amatőr nyelvész.

A magyar nyelvben hosszú idő óta és elég széles körben jellemző és produktív jelenség a grammatikai szabályok tudatos és stilisztikai hatást rejtő megszegése. A szabálytalanság persze nem minden esetben pozitív értékű fenomenon a nyelvben – de itt és most nem az egyes nyelvek önálló és tartós létét egyáltalán lehetővé tevő nyelvi normatívák megsértéséről, vagy épp a nyelvművelők és a suk-sükölés eléggé reménytelennek tűnő küzdelmeiről lesz szó.

Most azonban a pozitív, vagyis tudatos és alkotó jellegű szabályszegésről szeretnék hangosan gondolkodni. Azokról az esetekről, amikor a beszélő a szabályok tudatában él a logikus, vagyis szabályszerű eltérés eszközével, hogy új, meglepő jelentéssel töltsen fel az általa alkotott/használt nyelvi elemeket. A tudatos szabálytörés és a kommunikáció folyamatában a grammatikai asszociáció együttes hatásaként új jelentés és hatás, a szabályos és a szabálytalan elemek összekapcsolása, egybejátszatása ismerhető fel. A beszélő így bővíti ki, sűríti a megértés és értelmezés lehetőségeit.

A nyelv játékos, illetve logikusan szabálytalan használata, az elmesport közösséget teremt a kommunikáló felek között, ily módon az egyén sajátos nyelvhasználata csoportkohéziót erősít és szórakoztató, sőt akár esztétikai funkciót is betölthet.

A nyelvi játék tehát fűszer és csemege a nyelvben, szellemi élvezeti cikk,

humorforrás.

A beszélő nyelvi intelligenciája a grammatikai-szemantikai-stilisztikai szabályok tudatos megszegésében, kreativitása, innovativitása új nyelvi elemek, összefüggések, jelentéshorizontok létrehozásában, a hagyományosak bővítésében jelenik meg, ölt testet.

A nyelvet használók különböző csoportjai különböző beszédhelyzetekben mind szóban, mind írásban sokféle alkotó és szellemes „hibát” ejtenek; használnak a köznyelvtől, a szabályostól, a normatívtól, a kanonikustól eltérő megoldásokat.

A játékos és enigmatikus nyelvhasználat célja részben a figyelemkeltés, a szórakoztatás, részben a csoportkohézió erősítése, illetve egyes esetekben a művészi alkotóerő kinyilvánítása, esztétikai és intellektuális hatáskeltés.

A magyar finnugor nyelv, agglutináló nyelv, gyakori a hasonló, illetve azonos alakúság a nyelvi elemek esetében. A nyelvi rendszer különböző szintjein az építőelemek száma ugyan véges, de a nyelv használati és jelentésskálája a variációs lehetőségek okán szinte végtelen. Az árnyalatok, a szituációk, a jelentések széles és változatos képet mutató mezején egy tarka folt a szabályos szabálytalanságok virágágyása.

Elsőként tekintsük át, kikre jellemző a játékos-enigmatikus nyelvhasználat. Amatőr áttekintésem szerint – különösen mivel nem törekszem teljességre – a beszélőknek jó néhány, különböző életkorúakból, műveltségükből, foglalkozásúakból álló csoportjait sorolhatjuk föl mint e sajátos zsargonnak használóit. A gyerek- és családi nyelvtől (melyben a hibás alakok stilisztikai-kontextuális értékük okán és/vagy kohézióképző funkcióban rögzülnek és hagyományozódnak) az értelmiség egyes csoportjainak nyelvi poénjain és rejtvényein át a költői (képszerűen játékos, allúziókkal és asszociációkkal operáló) nyelvig terjed a kreatív használók teremtette rétegnyelvek köre.

Ha a technikákat vesszük górcső alá, megállapíthatjuk, hogy **három fő eszközcsoport** kapcsolódik a nyelvi játékokhoz.

Egyrészt jellemzően járulnak a kreatív használatú nyelvi elemekhez a **METAKOMMUNIKÁCIÓ** eszközei. A figyelem felkeltésére szolgáló eszközök kiválasztása és pontos, hatásos alkalmazása a dramaturgiai érzék, a poénteknika tökéletesítését, élesítését kívánja a beszélőtől. A következő vagy az elhangzott poénra szóban és írásban is felhívhatjuk a hallgató/olvasó figyelmét. A hanglejtés (még pontosabban a „hangemelés”), a dinamika, a beszédsszünet, a tempóváltás, valamint a mimika és a gesztusok segítségével, illetve írásban a központosítás és a szerkesztés-tördelés-tipográfia lehetőségeinek kihasználásával érhetjük el, hogy a kommunikációs folyamat résztvevői egy hullámhosszra kerüljenek. Az üzenő, a feladó/adogató „játékosnak” az a célja, hogy a befogadó, a vevő észrevegye, majd megértse a poént, s így a közlő elérje a szándékolt hatást.

A másik terület, ahol a játék folyik, természetesen a **SZEMANTIKA** értelmezési körébe tartozik.

Az azonos és hasonló alakúság következményei lehetnek:

- a) jelentéshasadás
- b) több jelentés összemosása
- c) szinonímia/ellentét
 - miben hasonlít – miben különbözik játék

A jelentések variációjaként működik például a képzavar, a paradoxon stb.

Ezek részletes elemzése kívül esik a jelen előadáson. Csak néhány példát engedjenek meg.

Az azonos és hasonló alakúság következményei közül a jelentéshasadás esetére a „*jól néz ki – jól kinéz*” szintagmapár használatakor ismerhetünk.

Különleges, „finnugor” példa a szemantikai játékra a *Mari ott vót, ahol az észet osztják* mondat, amire Csepregi Márta emlékeztetett.

Több jelentés összemosása történik a következő mondatokban is:

Fölteszem a kalapom és azt, hogy tetszik majd neked.

Felhúzza az órát, közben meg föl húzza az orrát.

Mivel kéred a virslit? Mivel éhes vagyok.

Máskor olyan hányaveti, most bezzeg jól meghányja-veti...

Szemantikai asszociációkra épül a miben hasonlít – miben különbözik játék:

Mi a különbség a mókus és a fakereskedő között? A mókus a fára felkúszik, a fakereskedő a fára alkuszik.

Mi a különbség a tehetség és a koldus között? A tehetség eget kér, a koldus kéreget.

Miben hasonlít a házasság és az utazás? Mindkettő előtt jegyet kell váltani.

A (tudatos, direkt) képzavar és a paradoxon is a jelentésekkel való játékon alapul. *Szembeszökő hamis hangokat hallhattunk a koncerten.*

Ám amire most koncentrálnunk, az a **GRAMMATIKA** játéktere, „elmesport-pályája”. Különböző mezőin zajlik a nyelvi játék, az az élvezetes társasjáték, melyben a felek a nyelvi szabályrendszer lehetőségeit és korlátait ismerve, de azokat ügyesen tágitva folytatják kissé fegyelmezetlen, de céltudatos tevékenységüket, hogy a játék során a jelentésmezőket még tovább bővíthessék, s közben még jól is érezzék magukat.

A nyelv különböző szintjein a nyelvi elemek átrendezésével, analógiás és

asszociatív megváltoztatásával hozhatunk létre új, meglepő és szórakoztató szóalakokat, szintagmákat, szövegeket.

Most példák segítségével tekintsük át ezek rendszerét. A példák természetesen kimeríthetetlenek – hiszen éppen az alkotó nyelvhasználatot vizsgáljuk. Mindnyájunknak vannak saját tapasztalatai, élményei, emlékei hasonlókról, s persze a diakrón rendszer (a maga múlt- és jövőbeli lehetőségeivel) sohasem zárható le. Mégis megkíséreltem dobozokba rendezni a példáimat (melyek néha ki is lógnak a fachjukból...).

Kezdjük A FONÉMÁK SZINTJÉN (a rögzülő baktól a művészi megformáltságig).

– fonémacsere:

<i>APECH</i>	<i>Szívből drakulálok! Gőzölöm szépen.</i>
<i>Balázsfuvola</i>	<i>Nem járt le a zamatossága/szabatossága?</i>
<i>elbemeteg</i>	<i>A belgaság dicsérete</i>
<i>fejtvényrejtő</i>	<i>Toldi estélye</i>
<i>felszabadulás</i>	<i>Mindenkit érhet balettest.</i>
<i>konverzdoboz</i>	<i>Romhányi, a rímhányó.</i>
<i>sörénylabiritmus</i>	<i>horgasz@bot.hu [horgasz kukac bot ponty hu]</i>
<i>szembeköpősd</i>	<i>„[...] Balámbökö big a fún.</i>
<i>villanyos</i>	<i>Bälömböki bag ú fan.</i>
<i>viszályára fordul</i>	<i>Bölömbika búg a fán.”</i>
<i>zonki</i>	<i>(Lázár Ervin)</i>
<i>zsarugáter</i>	

– kénrím: *Megkérdi a kaján halász:*

Mért van az ön haján kalász?

Ide sorolhatók azok a további fonémacserék, melyek „sajtóhubának” tekinthetők ugyan, de jelentéssűrítő és/vagy stilsztikailag hatásos voltukhoz nem férhet kétség:

elegáncs
férj és feleslege
qtya, tyúxar
levelezőlapp
toájs, zonki
szerencsedió
ide fidelj!
csetneki csikós itat a szitán.

A fonémacsere költői használata is jellemző a kénrímeiktől például Romhányi József, Lázár Ervin vagy Geszti Péter szövegeiig.

Kínrím-példa: *Engem kétszer csapott kupán, s ő egy pofont kapott csupán.*

Geszti Pétertől: „*E földön minden áldott lény egy elvi tetem.*

Ki földre hull, jogát a földhöz elvitatom.”

Itt van azután a fonémasorrend megváltoztatása, a szó- vagy mondattükrözés is:

Kitűnő vőt rokonok orrtövön ütik.

– szó- vagy mondattükrözés (palindrom):

a) eltérő jelentésben: *ingovány* – *nyávogni*

b) azonos jelentéssel: *Goromba rab morog.*

A magyar és idegen szavaknak a hasonló alakúság miatti téves használata vagy hibás ejtése a morfémacsere minősített esetének tekinthető:

infulencia

szívinfraktus

kompetens-kompatibilis

enklávé-konklávé

enciklika-enciklopédia

travesztia-transzvesztita.

A MORFÉMÁK SZINTJÉN a leggazdagabb a választék a játékos megoldásokból. Lehet játszani a toldalékokkal, álormorfémákat, állösszetételeket létrehozni, élni a morfémahatár-eltolás, a betűcsoport-ismétlés lehetőségével.

– gyermeknyelvi toldalékolási hibák rögzülése: *becsuki, alszani*

– analógiás toldalékolás/töelvonás: *betvek, hom*

– törmorféma elemeinek toldalékként értelmezése a toldalékmorfémák azonos és hasonló alakúsága miatt:

igeirag/jel/ige(név)képző/
igekötőként:

vizesárok

csülök

combizom

trafik

szunnyad!

zokni

motyó

teve

névszórag/jel/
névutóként:

hullám

hajadon

karizma

orángután

mikrofon

kardigán

lego

névszóképzőként:

mennyi

gyász

macska

undorító

fellebbez
teljes álparadigma (kis hibával): *énekelek* *ministrálunk*
teniszezel *tivornyáztok*
örvendezik *öklendeznek*

„szófajváltó” toldalékolás (az igei és a névszói ragozás összekeverése):

”Ahogy mi szemünk, senki se néz,

Ahogy mi fogunk, senki se kéz.”

(Gesztí Péter)

Hasonló példát számosat találhatunk még.

Igei toldalékok „felfedezése” a *bakancs*, *moszat*, *befolyásol* szavakban.

Névszói toldalékoké a *mikrofon*, *kardigán*, *motyó*, *hova* szavakban.

A *zokni* főnévi igenévként értelmezése több ragozási paradigmát sejtet: lehet ikes vagy iktelen, lehet tárgyas ige is a *zok(ik)*... Ezeknek megfelelő személyragokkal.

– asszociatív szóképzés/összetétel:

látvány – *hallvány*

színvonalaz

szélhámozó

önző > *önzőm*, *önzől*, *önzik*

étvágy – *itvágy*

– állösszetételek (szintagma mint összetétel) és morfémahatár-eltolás:

félős

utál-lak – *imád-lak* – *bezár-lak* – *szeret-lak*

borzalom

negédesítő szer

A vonaton egy őr ült, mellette egy őrült,

őrült az őrült, hogy mellette egy őr ült.

kecskerím: *Olyanok a kecskerímek,*

Mint mikor a kecske rí: mek.

– állösszetétel szintagmaként értelmezése:

tegnap nőver – *manőver*

manó – *holnap yes*

Nem zodorozol? De, zodorozom.

(tegnapelőtt gasszárú cipén – tegnap gasszárú cipte –) magasszárú cipő

– betűcsoport-ismétlés:

tojástojtás

Ni, a Garai niagarai agarai!

Te tetted e tettetett tettet? Tettetett tettek tette, te!

Jó legyél, jól egyél!

Morfémahatár-eltolás következtében jönnek létre a következő kecskerímek is:

Mondtam neki négy év előtt,

Hozzon nekem négyé' velőt.

Már lehetett ősz szinte,

mikor egy őszinte ősz inte,

mindig legyek őszinte,

mert ő szinte őszinte.

A morfémahatár-eltolást alkalmazhatjuk idegen nyelvi elemek esetében is. Erre a játékra a későbbiekben térünk vissza.

A szintagma összetételként értelmezésének egyik ismert példája:

Te kergetted a macskát? Dehogyan tekergettem, meg akartam fogni.

A betűcsoport-ismétlésre is rengeteg további mondatot említhetünk (az fentebbi *őszinte* versike is az), most csak kettőt:

Bálint bácsi már megint megint.

Fáj a rája szája tája.

A SZINTAXIS SZINTJÉN is sokféle megoldással találkozhatunk. A szintagmák és a mondat szintjén előfordulhat analógiás vagy ellentétes álszintagma megjelenése, inverzió, játék a kérdőszavakkal vagy a központoszással.

– álszintagma:

(fájni éppen nem fáj –) kékni éppen nem kék

természetes vészek (-művészek)

– toldalékinverzió:

„ez majd kap fogni egy vajszerű árnyalatot” (Esterházy Péter)
fog kapszni (– fogsz kapni)

– „micsinál-a-kicsoda”:

Micsinál a kicsoda micsodán,
Meddig micsinál a micsodája.
Mikor micsodám micsinál,
Micsodám micsodán micsinál,
Hogy ím micsodára micsinálna micsinálni,
Micsodája micsinálna micsinálni.

– központatlanság: *A királynőt megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindnyájan beleegyeztek én nem ellenzem.*

Toldalékinverzió bemutatására szolgáló példával szolgált Bogár Edit: *több vérből sebzik.*

A „micsinál-a-kicsoda” játék a Karinthy család találmánya. Alapja, hogy a versszövegnek a jelentésen és a ritmuson kívül meghatározott és felismerhető nyelvtani szerkezete is van, így a szavakat a mondatrészi szerepükre utaló kérdőszóval helyettesítve, a névelők, kötőszók és indulatszók, valamint a központozás megtartásával a vers felidézhető, a feladvány megfejthető.

Az első két verssor Petőfi Sándor: *Megy a juhász számaron* kezdetű versének eleje, a másik, a nehezebb feladvány a *Kalevala* Vikár-fordításának első négy sora.

(„Megy a juhász számaron,
Földig ér a lába.”

„Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni.”)

Utóbbinak érdekessége, hogy a finn eredeti „kérdőszó-verssé” fordítása teljesen más szöveget eredményezne... *„Mieleni minun tekevi / aivoni ajattelevi / lähteäni laulamahan / saa’ani sanelemahan” – Micsodám kié micsinál / micsodám micsinál / micsodálnom micsinálni / micsodáim micsinálni.*

A központozás értelem-meghatározó szerepének leghíresebb bizonyítéka a Katona Józseftől ismert szöveg, melynek kétféle tagolása alapvetően ellentétes értelemhez vezet:

A királynőt megölni nem kell, félnetek jó lesz, ha mindnyájan beleegyeztek, én nem, ellenzem.

A királynőt megölni nem kell félnetek, jó lesz, ha mindnyájan beleegyeztek, én nem ellenzem.

A SZÖVEG SZINTJÉN már nemcsak szemantikai és grammatikai, hanem stilisztikai szempontok is megjelennek.

– halandzsa:

„A pő ha engemély kimár, de mindegegy, ha vildagár.” (Karinthy Frigyes)

*„A gruffacsór nézsonra járt,
nyálkás brigyók turboltak, purrtak a zepén,
nyamlongott mind a pírtyók,
bröftyent a mamsi plény.” (Lewis Carroll)*

*„Oszort bénár, pegín teő,
hozon ten élunát?
Meden, meden... Ki mélepő
zsapacka fán lepát.*

*Mörönt lecsen, rozá benó
ámendiné, szífi,
delent e nőt, e lőtiló,
e kendi, né bezí...” (Kerényi Anna)*

– szólásfacsarás, idézet-torzítás:

*Néma gyerekek híg a leve.
„Egy majomban őrlünk.” (Gesztí Péter)
Has, alkoss, gyarapíts!*

– szöveg- vagy műfajparódia:

*„Babits Bihály: Futurum exactum
Plutó e torzót márványból szoborta
Ó, torzók torza, bőrző Dunakorzó
Ó, korzók korza, őrző dunnaorzó
Mint ferde torta és megint retorta.
[...] S még él Balázs, még él a méla Béla.” (Karinthy Frigyes)*

– nyelvi rejtvények (pl. betűrejtvények)

A legismertebb nyelvi játékok egyike a „halandzsa”, ami szintén Karinthy Frigyes nevéhez kötődik. Más költők is alkotnak nyelveket, ismert az angol nonsense-irodalom (Lewis Carroll, Ch. Morgenstern), de a finn kortárs költészetet sem hagyja érintetlenül a lehetőség... (Ilpo Tiihonen). A „magyar halandzsa-szövegek” (többnyire) morfológiailag és szintaktikailag elemezhetők.

A szólásfacsarás mint jelentéseket, asszociációkat sűrítő alkotói tevékenység talán valamiféle *bonszai-epikának* nevezhető.

Érdekes „mellékvágány” a nyelvi játékok vaspályáján a magyar nyelv szabályain és játéklehetőségein alapuló **idegen nyelvi játék**. A fentebb bemutatott variációs technikák idegen nyelvi elemekkel történő vegyítése. Ez már valóban gourmet tevékenység, értelmiségi játék (minthogy az átlagos magyar beszélő semmilyen más nyelvet nem használ...), agytorna.

– magyar szó – idegen nyelvi jelentés („ferdítés”):

leg a láb (legalább)

Melyik az a magyar szó, melyben három óra szerepel? Úrvacsora. Uhr Watch óra.

– idegen nyelvű „mondat” magyar jelentéssel:

Lapis ignis? (Kő/kell tűz?)

Korva Aleksis (fülelek)

– morfémahatár-eltolás idegen nyelvű fordításban:

*Toinen kaksoset alkuihminen leikkaa kaivaa uusi yksi käsinsä ampuu. =
Másik erős emberszabású jegykezelő.*

Suuri tänään tänään kolmion(acc.) lyö BEA kyläämme. = Nagymama három szöget ver be a falunkba.

Láthatjuk, hogy a nyelvi intelligencia és kreativitás megjelenési módjai és formái valóban fontos, de legalábbis érdekes részét képezhetik a nyelvhasználat kutatásának. A komoly tudományos vizsgálatok alatt még jól is szórakozhatunk.

Források/kútfők

Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Bp., 1920.

Grätzer József: SICCC. Bp., 1935.

Dr. Hársing Lajos: Játék-világ-irodalom. Kisújszállás [é.n.] 2. kiad.

Hernádi Sándor: Íráspróbák, beszédturnák. Szeged, 1993.

Tímár György: Nevető lexikon és Agyrémszótár. Bp., 2000.

Ilpo Tiihonen: Lyhyt oodi kaikelle. Valitut runot. WSOY 2000

Huszár Péter – Trunkó Bence: Félreértelmező kézisztár. Bp., 2001.

Romhányi József, Lázár Ervin, Tandori Dezső, Weöres Sándor, Esterházy Péter,
Reményi József Tamás – Tarján Tamás, Geszti Péter művei;

barátaim és kollégáim szíves hozzájárulása, valamint saját kútfőm

Regular irregularity. On contextual meaning of grammatical errors.

After the consideration of possible grammatical playings in agglutinative Finno-Ugric languages I survey the utilization of those in some jargons and lingual layers and roles of lingual playings and riddles in group's cohesion and stylistics.

In opposition to views of purification of usage I deal with positive cases of irregularity, with conscious and constructive ones. With appearance of lingual intellect in ungrammatical usage (conscious contravention) and communicative worths of associative techniques.

The enigmatical and playful use of grammar is a long-standing typical and fruitful phenomenon in Hungarian usage like an illustration of lingual creativity and intelligence.

The grammar's possibilities of light (entertaining), identifying and creative use are evoked and illustrated by examples.